

MÂTÜRİDÎ KELÂMINDA İNSAN HÜRRIYETİ MESELESİ

Doç. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU

İnsan hürriyeti meselesi felsefenin olduğu gibi, kelâm ilminin de üzerinde önemle durduğu bir konudur. Hukukçu ve politikacıların da meseleye çeşitli açılardan bakışları söz konusudur. Bu husus, hürriyet meselesinin devamlı gündemde olduğunu ve her zaman güncelliğini koruduğunu göstermektedir.¹ Ancak hürriyet meselesi çözümü zor bir konudur. Daha doğru bir ifade ile çözülebilir bir mesele değildir. Konu ile ilgilenip fikir yürüten ister kelâmcı ister filozof olsun, bir yorum, bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu yorum bazılarını tatmin ederken bazıları için yeni problemler ortaya koyabilir. O halde biz de bu makalemizde İslâm kelâmcılarının, daha doğrusu Mâtürîdî düşünürlerinin meseleye yaklaşım tarzını ele alıp yorumlayacağız. Mâtürîdî kelâmcılarının meseleye nasıl yaklaştıklarını tesbit etmeye çalışacağız. Bu, yukarıda da değinildiği gibi, hiçbir zaman problemi çözmek demek olmayacaktır. Sadece bir kısım İslâm düşünürünün meseleye nasıl yaklaşmış olduklarını görmeye çalışacağız. Düşünen insan, bu konuda her zaman söyleyecek bir şeyler bulacaktır.

Ashında probleme kelâmcıların bir bakış açısı vardır. Mâtürîdî kelâmcıları -kanaatimize göre- meseleyi daha anlaşılır ve kabul edilebilir tarzda ele aldıkları için, burada onların çözüm şekli üzerinde durulacaktır. Bu bakımdan yapılacak olan yorumlar daha çok Mâtürîdî kelâmcılarına dayansa da, İslâm kelâmcılarının bu konudaki düşüncelerini yansıtmış olacaktır.

Problemin Ortaya Konuşu

Kelâmcılar hürriyet meselesine insan fiili noktasından yaklaşmışlardır. Yani acaba insan herhangi bir fiili nasıl gerçekleştirmektedir? İşi yapan bizzat kendisi midir; Allah'ın rolü var mıdır? Şayet Allah'ın bir rolü varsa acaba bu ne orandadır? İnsan fiili gerçekleşinceye kadar hangi safhalardan geçmektedir? Kısaca insanın fiilinin tahlili yapılacak, fiilin gerçekleşmesindeki rolü ve payı tesbit edilmeye çalışılacaktır.

1 Prof. Dr. Necati ÖNER, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 1982, s. 10.

O halde fiilden anlaşılın nedir? Bizim fiilden kastımız insanın irâdî olarak yaptığı herhangi bir iş, eylem, aksiyon ve davranıştır. Yani insanın iradesini kullanarak yaptığı her şey, fiil kavramının kapsamı içine girmektedir. Bu durumda kalp ve nabız atışı veya insanın elinde olmayan titreme hareketi gibi davranışlar konumuz dışındadır. O halde biz burada insanın irâdî olarak gerçekleştirdiği fiilin tahlilini yapmaya çalışacağız.

Mâtürîdî'nin Fiil Anlayışı:

Mâtürîdî her şeyden önce insanın fiil sahibi bir varlık olduğunu kabul etmektedir². İnsan madem ki bir iş, bir hareket, bir eylem yapıyor, o halde vakıa olarak fiil sahibi demektir. Mâtürîdî ayrıca akılla, tecrübe ile ve dinî metinlere dayanarak, insanın fiil sahibi bir varlık olduğunun anlaşılabilirliği düşüncesindedir. Allah bazı davranışların yapılmasını emrettiği gibi, bazı hareketlerden kaçınılmasını da istemiştir. İnsana mükâfat vereceğini vad etmiş, ceza vereceğini de bildirmiştir. Bu durumda insanın hiçbir rolü olmadan fiilini Allah yaratmış olsa, bu emir ve yasaklamaların manası ne olacaktır? O zaman Allah kendi kendine emreder, yasaklamalar koyacak, kendi kendine mükâfat ve ceza takdir edecektir.³ Demek ki Allah'ın emirlerinin dayandığı esas, fiilin insan tarafından yapılıp yapılamayacağı meselesidir.

O halde fiilin oluşmasında insanın rolü vardır. Acaba bu rol ne olabilir? Yani fiilin oluşmasında insanın payı nedir; fiil hangi safhalardan geçtikten sonra oluşmaktadır?

Mâtürîdî bu noktada "fiilde yönler" (*cihât el-fi'l*) kavramını ortaya atmaktadır. Fiilde insanın payını tesbit edebilmek için bu kavram söz konusu edilmektedir. Fiilde herhangi bir ortaklığın olup olmadığı araştırılmakta, böylece Cebriye ve Mutezileden daha değişik bir izah tarzı ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet'in ittifak ettiği "Allah'ın her şeyin yaratıcısı" olduğu hususunu kabul etmektedir. İnsan fiili de bu kapsam içerisinde mütalâa edilmektedir. Ancak insan, fiilin yapıcısıdır. Bu anlayışla Allah'ın yaratma kudretine bir hâle gelmemiş oluyor. Böylece Mutezile açmazından kurtulmuş, hem de insana fiiline ilişkin bir yapma gücü ve hürriyeti vererek Cebriyenin içine düştüğü durumdan sıyrılmış oluyor.

2 Ebû Mansûr MÂTÜRİDÎ, *Kitâbü't-Tevhîd*, Fethullah Huleyf neşri, Beyrut, 1970, s. 243.

3 MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 226.

Görüldüğü gibi bütün mesele Allah ile insanın fiil konusundaki rollerini belirlemede düğümlenmektedir. Mutezile meseleyi *insan* unsuru ile, Cebriye de sadece *Allah* ile çözmeye çalışmışlar; ancak ikisi de tatmin edici bir sonuca ulaşamamışlardır. Ehl-i Sünnet kelâmçıları ise, Allah'ın yaratmasına ortak kabul etmeden, insanın hür bir şekilde, fiilini gerçekleştirebileceğini ortaya koymaya gayret etmişlerdir.

İşte Mâtürîdî'nin fiilde "yönler" tesbit etmesi, bu izah tarzına mesnet teşkil etmektedir. Ona göre herhangi bir fiil, çeşitli ilişkiler açısından ele alınabilir. Fiili hem Allah'a hem de insana izafe etmek, fiilde iki ayrı varlığın etkisini kabul etmek demektir. Bu durumda fiile iki değişik yönden etki etme durumu ortaya çıkmakta olup, Mâtürîdî'nin ortaya attığı ve tahlil ederek çözmeye çalıştığı en önemli mesele de bu olmaktadır.

Başka bir ifade ile Mâtürîdî, yapılan işin ne ölçüde kime ait olduğunu tesbit etmek durumundadır. Bilindiği gibi Mutezileye göre yapılan iş tamamen insana, Cebriyeye göre ise tamamen Allah'a aittir. Ancak bu iki bakış açısı meseleyi ikna edici bir tarzda çözemediği için, Mâtürîdî başka bir açıdan konuya bakmak lüzumunu hissetmiştir. Ona göre meydana gelen iş, hem Allah hem de insana ait olmalı ki, diğer çözümlerin mahzurları ortadan kalkmış olsun.

Bu noktada Mâtürîdî'nin ifadesi şudur:

فثبت انها "افعال العباد" من الوجه الاول ليست لهم و من الوجه
الثانى لهم

"(İnsanların fiillerinin) birinci yönden onlara ait olmadığı, ikinci yönden ise onlara ait olduğu sabit olmuştur".⁴

Bu ifadeden anlaşıldığı kadarı ile Mâtürîdî fiilde iki yönün bulunduğunu kabul etmektedir. Bu yönlerden birisi insan ile ilgili değilken, diğeri insanla ilgili bir durumu arzetmektedir. Söz konusu yönlerden birisi şüphesiz yüce Allah'ı ilgilendirmektedir. Bu, Allah'ın fiile ilişkin tasarrufu olmaktadır. Bu konuda Kur'anda birçok yerde geçen "*Allah her şeyin yaratandır*"⁵ ayeti hareket noktası olarak kabul edilmiştir. "Her şey" tabirinin içine insan fiili de girdiği için, fiilin yaratılmasında veya ortaya çıkarılmasında Allah'ın bir rolünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Aksi bir düşünce âyetin manasını daraltmak olur. Zaten Ehl-i

4 MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 229.

5 6/ En'am, 102; 13/ Ra'd, 16; 39/ Zümer, 62; 40/ Mü'min, 62.

Sünnete göre Mutezilenin açmazı da bu noktadan itibaren ortaya çıkmaktadır.

Allah “*her şeyin yaratıcısı*” olması hasebi ile insan fiilinin de yaratıcısıdır. Demek ki yaratma yönünden fiile tesir eden güç, Allah’ın kudreti olmaktadır. Fiil başka bir yönü ile de insana ait olmalıdır ki sorumluluk izah edilebilsin. O halde fiil yaratma yönünden Allah’a, yapma yönünden de insana ait olmalıdır. İşte insanın fiile ait bu tasarrufu üzerinde çok çetin münakaşa, münazara ve tartışmalar cereyan etmiştir.

Mâtürîdî başka bir ifadesinde yukarıda izah etmeye çalışığımız görüşleri şöyle dile getirir:

(حقیقة ذلك الفعل الذى هو للعباد من طريق الكسب، لله من طريق

الخلق)

“*Fiil kesb yönünden insana, yaratma (halk) yönünden ise Allah’a aittir*”.⁶ Bu ifadede, yukarıda geçen “yönler”den neyin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır. Mâtürîdî burada yönlerin aidiyetini tayin etmektedir. Demek ki fiilde yönlerden birisi Allah’ın kudretinde olan *yaratma* (halk) safhası olup, diğer yön insanın elinde olan *kesb* (yapma) kavramı olarak adlandırılmaktadır. İşte Mâtürîdî’nin fiilde yönler (*cihât el-fi’l*) den kasdedtiği aslında bu iki yönden başka bir şey değildir.

Nesefî’nin Fiil Anlayışı

Mâtürîdî kelâmının büyük siması Ebu’l-Mu’in Nesefî’nin fiil konusunda takındığı tavır Mâtürîdî’ninkine benzemektedir. Nesefî de yaratma kudretinin sadece Allah’a ait bir husus olduğunu kabul etmektedir.⁷ Bu bakımdan insan fiili de yaratma yönünden Allah’a aittir.

Nesefî yaratma kudretinin sadece Allah’a ait olduğu hususuna çok önem verir. Zira Kur’an-ı Kerîmde yer alan “*her şeyin yaratmanı Allah’tır*” genel prensibi onun için de, elbette ki geçerlidir. Nesefî’ye göre Allah’tan başka bir yaratıcının varlığını kabul etmek, Allah için bir aciziyeti gündeme getirebilir. İnsan da yaratıcı bir varlık olarak kabul edilirse, Allah’ın yaratmasına, karşı bir yaratma ile, karşılık verebileceğini de hesaba katmak gerekmektedir.⁸

6 MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 228.

7 Ebu’l-Mu’in NESEFÎ, *Tabsiratü’l-Edille*, yazma, Kayseri Raşit Efendi nüshası, No: 496, vr. 189b, 22-23. (Varak numarasından sonraki rakamlar satırlara işaret etmektedir).

8 NESEFÎ, A.g.e., vr. 192b, 20-25.

Ayrıca Nesefî'ye göre Allah'tan başka bir varlıkta yaratma kudreti tanımak, yaratanın tek olduğunu ispatı güçleştirir. Yani bu durumda Allah'ın birliğini ispat hususu zorlaşır. İnsan devamlı eylem halinde olduğu için, her an bir şeyler yaratmaktadır. Böylece birden çok yaratıcı ortaya çıkmaktadır. Mutezile bu suçlamayı kabul etmez. Zira onların 5 esaslarının ilki ve en önemlisi olan "Tevhîd" akidesinin aslı, Allah'ın birliğini ispatlamaktır. Bu konu üzerinde ne ölçüde titiz oldukları bilinen bir husustur.

Nesefî bu konuda Mutezileyi şiddetle tenkit eder. Hz. Peygambere isnat edilen "*Kaderiye bu ümmetin Mecusileridir*" هذه القدرية مجوس (الامة) / sözüne atıfta bulunur.⁹ Ancak Hz. Peygambere atfedilen bu hadisin sıhhati üzerinde ciddi şüpheler mevcuttur.¹⁰ Her şeyden önce Hz. Peygamber devrinde Kaderiye diye bir grup söz konusu değildir. Aynı hadisi Mâtürîdî de kullanır. *Kitâbü't-Tevhîd* nâsiri Fethullah Huleyf, bu hadisi delillendiremediğini haklı olarak kaydeder.¹¹ Ayrıca Eş'arî'nin de bu hadise itibar ettiği anlaşılmaktadır.¹² Mezhepler bu ve buna benzer hadisleri, birbirlerini itham etmek için ortaya atmış olsalar gerektir.

Nesefî bu görüş açısından hareketle Mutezileyi şiddetli bir şekilde tenkit eder. Kullandığı ifadelerden, onların birden çok yaratıcı kabul etmekle şirke düşüp, fiil adedince, yâni sonsuz ortak kabul ettikleri ve nihayet "bu ümmetin Mecusileri" olarak mütalâa edildikleri görülmektedir.

Nesefî Akaidi şârihi Sa'deddin Taftâzânî (Ö. 799 / 1395), genelde Mâveraünnehir bilgilerinin Mutezileyi tenkitlerini aşırı bulur.¹³ Bu tenkitlerde şüphesiz mübalâğa vardır. Biliyoruz ki Mutezile, Allah'a ortak koşma hususunda çok hassas davranmıştır. Bu bakımdan Taftâzânî'nin düşüncesi makul kabul edilmelidir.

Nesefî'nin değerlendirmelerinden çıkan sonuç şudur: Allah'tan başkasında yaratma gücü yoktur. Bunun aksi kabul edilecek olsa,

9 *Tabsire*, vr. 195a, 18. NESEFÎ, *et-Tevhîd li-Kavâ'idî't-Tevhîd*, yazma, III. Ahmed, No: 1866, vr. 14b. (Müteakip notlarda *Tembid* olarak atıfta bulunulacaktır).

10 Bu konuda bkz. İBN HAZM, *Kitâb el-Fasl fi'l-Milel*, Kahire, 1320/1902, III/248; et-TABERÂNÎ, *Mu'cem es-Sağîr*, Kahire, 1968, I/221, II/14; İbn Hacer el-ÂSKALÂNÎ, *Lisân el-Mizân*, Beyrut, 1971, II/232; ZEHEBÎ, *Mizân el-İtidâl*, 1963, I/570; el-ACLUNÎ, *Kesf el-Hafâ*, Halep, tarihsiz, II/137, 138.

11 MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 314, n.2.

12 EŞ'ARÎ, *el-İbâne'an Usûl ed-Diyâne*, Medine, 1975, s. 51.

13 Sa'deddin TAFTÂZÂNÎ, *Şerh el-Akâid en-Nesefiye*, 1908, s. 111.

Allah'ın yaratma sıfatına bir sınırlama konmuş olur. Yâni Allah'ın yaratmasının dışında da yaratma var olacaktır. Bu da Allah'ın varlığı ve birliğine gölge düşüren bir durumdur.

Prensip olarak insanda mevcut kudret vasıtası ile fiilin meydana gelebileceğini kaydeden Nesefî, insanın bu meydana geliştteki rolünün yaratma yönünden değil de kudret yetirebilme (yapabilme) yönünden olduğuna işaret etmektedir:

(ثبت بمجموع الدليلين جواز تعلق القدرة لالجهة الاختراع)

“Kudretin, yaratma yönüne alınmaksızın taalluku mümkündür”.¹⁴ Demek oluyor ki insanın fiile ilişkin bir gücü vardır; ancak bu, yaratma olmayıp yapma gücüdür. Allah insana böyle bir güç vermektedir. Nesefî'nin burada anlatmak istediği kesb'ten başka bir şey değildir. Allah bir şeyi yokluktan varlık sahasına çıkarırken (yaratma) insan da ona sahip oluyor, yapıyor. Başka bir ifade ile Allah bir şeye mahiyetini, insan da varlığını vermiş oluyor. Bu varlık verme de kesb olarak adlandırılmaktadır.

O halde kudret, kudret yetirilen şeye iki yönden eki etmektedir. Bu yönlerden birisi Allah'a ait olup yaratma, diğeri de insana ait olup kesb diye adlandırılmaktadır.

(و القدرة تعلق بالمقدور بجهتين : جهة اختراع وجهة اكتساب)

“Kudret, kudret yetirilen şeye iki yönden etki eder. Bunlardan birisi yaratma, diğeri de kesb'tir”.¹⁵ Allah bu iki yönden yaratma ile ilgili olanını kendisine, kesb ile ilgili olanı ise insana mahsus kılmıştır.

Nesefî'nin bu izahlarında, Mâtürîdî'de de gördüğümüz “fiilde iki yön”ün başka ifadelerle açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Zaten bilindiği gibi Nesefî, Mâtürîdî'nin en iyi şârihi durumundadır.

Ancak Nesefî'ye göre bir şey iki kudretle yaratılamaz. İnsan kudreti yaratma yönüne etki edemez.¹⁶ Bu, şuna benzer: Bilinen bir şey iki ilimle bilinebilir. Yâni bir şeye hem Allah'ın hem de insanın ilmi taalluk edebilir. Başka bir ifade ile insanın bir şeyi bilmesi, Allah'ın ilmine herhangi bir hanel getirmez. Bir şeyi Allah da insan da bilebilir. Çünkü bildiğimiz şeyleri, Allah'ın ilmi dışında mütalâa edemeyiz. Aynı durum kudret için de geçerlidir. İnsanın kudreti, Allah'ın mak-

14 NESEFÎ, *Tabşire*, vr. 197b, 34-35.

15 A.g.e., vr. 198a, 25-26.

16 NESEFÎ, *Tabşire*, vr. 198b, 1-2.

duruna taalluk edebilir. Bu durumda Allah'ın kudretine herhangi bir halel gelmiş olmaz. Allah'ın kudreti makdurunda devam eder. Zira Allah kudretini makdurundan aldığı zaman o şey yok olmuş olur. İnsan kudreti "yok"a taalluk edemez. İnsan kudretinin "yok"a taalluk edebileceği kabul edilecek olursa, insanın da yaratıcı olduğunu kabul etmek gerekir.

Demek oluyor ki insanın fiile tesir eden bir gücü vardır. Ancak bu güç, Neseî'nin ifadesinde de yerini bulduğu gibi, yaratmanın dışında bir güçtür.

Bir Fiile İki Kudretin Etkisi

Gerek Mâtürîdî gerekse Neseî'nin bu izahlarından, onların bir fiile iki kudretin etki edebileceği prensibini kabul ettiklerini anlıyoruz. Fiil, yaratma yönü ile Allah'ın, yapma yönü ile de insanın kudretinde olduğuna göre, iki kudret bir fiile etkide bulunuyor demektir. Mutezile ve Cebriyede ise bir fiile iki kudret değil, ancak bir kudret etki edebilir. Mutezilede bu tek kudret insanın bizzat kendisi, Cebriyede ise Allah'tır.

Neseî, *Temhîd*'inde konuya şu ifadelerle temas eder:

(ان دخول مقدور واحد تحت قدرتين احدهما قدرة الاختراع
والاخرى قدرة الاكساب جائز)

Neseî burada "bir makdurun (burada kudret yetirilen şeyden kasıt fiildir) iki kâdirin kudreti altında olmasını, kudretlerden birisi yaratma (ihtirâ) diğeri kesb olmak üzere, mümkün" görmektedir.¹⁷ Bu, Mâtürîdî ve Neseî tarafından fiilde var sayılan iki yönün, değişik ifadelerle izahından başka bir şey değildir.

Bu izah tarzı Ehl-i Sünnet tarafından genelde benimsenmiştir. Taftâzânî *Şerh-i Akâid*'de şu ifadelerle bu hususu formüle etmektedir:

(والمقدور الواحد داخل تحت قدرتين لكن بجهتين مختلفتين : فالفاعل
مقدور الله تعالى بجهة الایجاد ، ومقدور العبد بجهة الكسب)

"Güç yetirilen bir şey (makdûr) iki kâdirin kudreti altında olabilir; fakat burada yönler değişiktir. Fiil, yaratma (îcâd) yönünden Allah'ın makduru, kesb yönünden ise insanın makdurudur".¹⁸

17 NESEFÎ, *Temhîd*, vr. 14b.

18 TAFTÂZÂNÎ, *Şerh el-Akâid en-Neseîyye*, s. 117.

Fiilin oluşumunda temel nokta olarak ortaya çıkan yaratma kavramının, kelâmcılarımızca nasıl anlaşıldığına burada kısaca temas etmek gerekmektedir.

Yaratma Nedir?

Gerek Mâtürîdî gerekse Neseî'nin yaratma kavramından anlâklarını kısa ve öz olarak şu şekilde değerlendirebiliriz:

Mâtürîdî'ye göre "Allah'ın fiilinin manası, yaratmak ve yokluktan varlığa çıkarmak demektir".¹⁹

(ان معنى فعلى الله هو الابداع والاخراج من العدم الى الوجود)

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*'in başka bir yerinde yaratmayı tarif ederken şu ifadeyi kullanır:

(معنى خلق الجسم الاخروجه "اخرجاه" من العدم و وجوده بعد ان لم يكن)
 "Cismin yaratılmasının manası, cisim önce yok iken sonradan, yokluktan varlığa çıkarılması" demektir.²⁰

O halde Mâtürîdî'ye göre yaratma "bir şeye özünü, mahiyetini vermek, onu yokluktan varlık sahasına çıkarmak" demektir. İşte bu mânada yaratma sadece Allah'a mahsus olan bir hususiyettir. Mâtürîdî'nin tarifine göre, yaratmanın sadece Allah'a mahsus bir iş olarak anlaşılmasına karşılık, Mutezile insanda da, Allahta olduğu gibi bir yaratma gücü kabul etmektedir.²¹ Onlara göre insan da Allah gibi, mevcut olmayan bir şeyi varlık sahasına çıkarabilir.

Bu durumda yaratma "bir şeyi yokluktan varlık sahasına çıkarmak" olduğuna göre, varlık sahasına geçmeden önce bir "şey" söz konusudur. O halde "şey"lerin yokluk (*adem*) halinde iken bir gerçekleri vardır. Bu, onların özünü, mahiyetini teşkil eder. Mâtürîdî'nin "şey'-iyyet"²² diye adlandırdığı bu mâhiyetten başka bir şey olmasa gerektir. İşte bu "şey"lerin varlık sahasına geçmeleri, onlara ek bir nitelik vermekle olmaktadır. Ehl-i Sünnete göre bu ek niteliği veren sadece Yüce Allah'tır. Mâtürîdî'ye göre, Mutezile bu noktada "şey"lerin Allah'ın değil, bizzat kendi öz'leri (*şey'iyyet*) ile kâim olduklarını iddia etmektedir.²³

19 MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 235. Krş. NESEFÎ, *Tabsire*, vr. 195b, 8-9; 196b, 22.

20 MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 253.

21 A.g.e., s. 235.

22 Bu kavram için bkz. a.g.e., s. 41, 86, 104, 124, 132, 238, 242. Kavramı Neseî de kullanır. Bkz. *Tabsire*, vr. 202b, 12, 24, 33; 203a, 24.

23 Bkz. MÂTÜRİDÎ, A.g.e., s. 242.

Mâtürîdî'ye göre Allah fiilleri "oldukları gibi" (على ما هي عليه) yaratmaktadır. "Oldukları gibi" ifadesinden, mâhiyetleri ile beraber yaratıldıkları anlatılmak istenmektedir. Mâtürîdî'nin anlayışına göre, fiilleri mâhiyetleri ile yaratmak insanın elinde olan bir husus değildir.

(جعل افعالهم على ما هي عليه ليست لهم)

"Fiillerin mâhiyetlerini yaratmak insana ait değildir".²⁴ Demek ki Mâtürîdî'nin anlayışına göre fiiller, mâhiyetleri ile, ancak yüce Allah tarafından yaratılmış olmaktadır.

* *

Nesefî, yaratma ve kesb kavramlarını birlikte ele alarak izah etmeye çalışır. Kesb'i izah etmenin güç bir şey olduğunu peşinen kabul eder.²⁵ Nesefî, birbirinden değişik birkaç kesb ve yaratma tarifi vermektedir. Biz bunlardan ikisini zikredeceğiz:

1- Kudretin bulunduğu yerde meydana gelen herhangi bir iş "kesb", kudretin bulunmadığı yerde meydana gelen iş ise "halk"tır.²⁶

(كل مقدور وقع في محل قدرته فهو كسب، وما وقع لاني محل قدرته فهو خلق)

Nesefî'nin bu tarifte söylemek istediği şudur: İnsan da belli bir ölçü içerisinde kudret sahibi bir varlıktır. İnsandaki kudretin sahibi de insanın bizzat kendisidir. Allah da kâdir olup O'nun kudretinin mekânı da Zâtıdır. Ancak Allah olaylara mahal teşkil edemeyeceği için, O'nun yaratmaları zâtında meydana gelmez. Zâtında meydana gelmeyince zâtının dışında meydana gelmektedir ki buna da yaratma diyoruz.

İnsanlar olaylara mahal teşkil edebilirler. Kendisinde kudret olan insanın yaptığı iş, kudretin bulunduğu yerde meydana geldiği için kesb olarak adlandırılmaktadır. Görüldüğü gibi Nesefî bu tarifte, mekândaki değişikliğe dayanarak kesb ve halk kavramlarını izah etmeye çalışmaktadır.

2- Nesefî'nin verdiği ikinci tarife göre "herhangi bir âletle meydana gelen iş kesb, âletsiz meydana gelen şey ise halk"tır.²⁷

(ما وقع بآلة فهو كسب، وما وقع لآلة فهو خلق)

24 A.g.e., s. 230.

25 NESEFÎ, *Tabsire*, vr. 202a.

26 A.g.e., vr. 202a, 30-31; Ayrıca bkz. *Temhid*, vr. 15b.

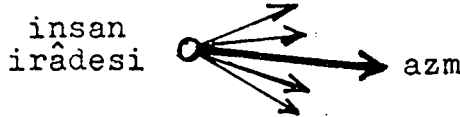
27 NESEFÎ, *Tabsire*, vr. 202a, 31-32; *Temhid*, vr. 15b.

Aslında bu tarif birinci tarifi başka bir yönden izahı gibidir. Yüce Allah bir şeyi yaratırken herhangi bir âlete ihtiyaç hissetmez. O'nun vasıtalı veya herhangi bir âletle iş yapması, yaratma ilkesine ters düşmektedir. İnsanın yaptığı iş ise, âletle veya vasıta ile olmakta, bu da kesb olarak adlandırılmaktadır.

Fiilin Oluşumu

Bazı kavramlarla ilgili bu giriş ve izahlardan sonra insan fiilinin nasıl gerçekleştiğine geçebiliriz. Her şeyden önce, fiilin oluşumuna tesir eden şeyin ne olduğunu tesbit etmek gerekmektedir. Bir sebep olmalı ki fail harekete geçsin. Bu noktada muharrik sebep, insan irâdesi olmalıdır. İnsan irâdesinin harekete geçmesi, fiilin sebebini veya kaynağını teşkil etmektedir.

İrâde kelimesinin kök manasında bir istikrarsızlık söz konusudur. Başka bir ifade ile, irâdede bir gelme -gitme vardır. İnsan çeşitli şeyler arzu eder. Bir anda istediği veya arzu ettiği şeyi bir müddet sonra istemeyebilir. Bir an beğendiği bir şeyi, daha sonra arzu etmeyip beğenmeyebilir. Ancak öyle bir nokta vardır ki insan artık kesin karar vermiştir. Herhangi bir iş hususunda kesin kararını vermiş, o istikamete yönelmiştir. İşte bu anda insanın irâdesi "azm"e dönüşmüştür.

Şemada görüldüğü gibi, çeşitli yönlere ihtimali olan irâdenin, kesin kararını verip bir seçim yaptığı an onun, azm'e dönüştüğü andır. Artık insan kesin kararını vermiş, herhangi bir fiili yapmaya yönelmiştir. Bu, geriye dönüşü olmayan bir durumdur. Adeta ok yaydan çıkmıştır; geriye dönüş söz konusu değildir. Mâtürîdî kelâmcısı İbn Humâm da "*azm musammam*" tabiri ile bu noktaya işaret etmiştir.²⁸

İşte bu noktada Allah'ın yaratması devreye girmekte, insanın geri dönülmez bir kararlılık ve azimle yapmayı istediği fiil, Allah tarafından yaratılmaktadır. Bu fiilin Allah tarafından yaratılması demek, insanın o fiili yapması demektir. Böylece insan fiili bizzat kendisi tarafından seçilmekte ve yapılmaktadır. Allah'ın yaratması insanın isteği doğrultusunda olmaktadır.

²⁸ İBN HUMÂM, *Kitâb el-Musâyere*, Mısır / Bulak, 1317 / 1889, s. 111, 112. Ayrıca bkz. TAFTAZÂNÎ, A.g.e., s. 117.

Ancak burada şu husus akla haklı olarak takılabilir. Bu izahlardan, Allah'ın yaratmasının insanın irâdesine bağlı bir husus gibi ortaya çıktığı görülmektedir. Acaba Allah'ın – fiil konusundaki – yaratması insan irâdesine mi bağlıdır? Elbette Allah'ın her sıfatı olduğu gibi yaratması da herhangi bir kayıt veya şart kabul etmez. Ehl-i Sünnet inancında Allah için hiçbir konuda mecburiyet söz konusu edilemez. Bu noktada Nesefi'nin şu ifadesi konuya açıklık getirmektedir: “Allah insanın kesbetmeye (yapmaya) kasdettiği (azm) her fiili yaratmaya âdeti tesis etmiştir”.²⁹

(ان الله تعالى اجرى العادة انه يخلق كل فعل قصد العبد اكتسابه)

Yâni insan bir işi yapmaya yöneldiğinde, kuvvetli ve geri dönülmez bir kararlılıkla, kesin kararını verip irâdesi azm'e dönüştüğünde, Allah o fiili insan için yaratır. Nesefi'nin ifadesi ile, Allah insan için bu işi yaratmaya “âdeti tesis” etmiştir. Nesefinin burada söylemek istediği, Allah'ın mecbur olduğundan değil de, insanı sorumlu tutabilmesi için, belli bir alan içerisinde, onun hür olarak davranabilmesi açısından fiilin yaratılmış olduğu hususudur. Başka bir ifade ile, Allah insanın bu şekilde istediği bir fiili yaratmayabilir. Ancak onu serbest bırakmak ve fiil sonucuna göre ceza veya mükâfat verebilmek için, insanın isteği doğrultusunda hareket etmektedir.

Böylece Allah'ın yaratması insan irâdesine bağlı gibi görünmekte ise de, Allah için herhangi bir zorunluluk olmayıp, insana hareket serbestisi vererek, dilediği fiili kendi hür irâdesi ile yapabilmesi keyfiyeti söz konusu olmaktadır.

Burada şu husus da akla gelebilir. Madem ki insan fiilinin kaynağını irâde teşkil etmektedir, o halde irâdenin durumu nedir? Başka bir ifade ile, insan irâdesi ne ölçüde hürdür? İnsan irâdesinin yönlendirilmesinde acaba Allah'ın bir rolü var mıdır; insan irâdesi bağımsız mı hareket etmektedir?

Gerek Mâtürîdî gerek Nesefi, insan irâdesinin hür ve bağımsız olduğunu kabul etmişlerdir. Yaratıcı olarak Allah insana “cüz'î irâde”-sini vermiş, ancak onun sevk ve idaresi tamamen kendisine bırakılmıştır. Mâtürîdî ve Nesefi bu noktada, Allah'ın, insan irâdesine hiçbir müdahalesinin söz konusu olmadığı düşüncesindedirler. Zaten irâdenin kullanılmasında veya yönlendirilmesinde herhangi bir müdahale olacak olsa, insanın fiilinde hür olduğu iddia edilemez. Bu durumda sorum-

29 NESEFÎ, *Tabsire*, vr. 192a, 31.

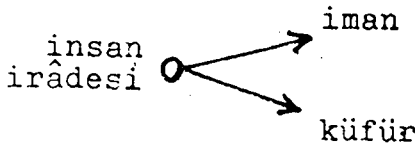
luluğın izahı da zor olur. Aslında Mâtürîdî daha da ileri giderek, insanda mevcut cüz'î irâdenin yaratılmamış olduğu görüşünü ileri sürmektedir.

Zaten Mâtürîdî kelâmının bu konu ile ilgili en önemli yorumu, insan irâdesi ile ilgili görüşünde yatar. Mâtürîdî cüz'î irâdenin yaratılmadığını söylerken bu hususa işaret etmiş olmaktadır. Yani insan, irâdesini, Allah'ın hiçbir etkisi olmadan sevk ve idare edebilmektedir. İradesini bu şekilde kullanmakla tam bir sorumluluk altında bulunmaktadır.

Aslında Mâtürîdî'nin bu düşüncesi, İmâm-ı Azam Ebû Hanîfenin temellerini attığı anlayışa dayanmaktadır. İmâm-ı Azam'ın *Fıkḥ-ı Ekber*'deki ifadesi şöyledir:

(خلق الله تعالى الخلق سليماً من الكفر والايان ثم خاطبهم وامرهم
ونہم فکفر من کفر بفعله وانكاره وجحوده الحق بخذلان الله اياه وامن
من آمن بفعله واقاراه و تصديقه بتوفيق الله تعالى اياه ونصرته له)

“Yüce Allah mahlukatı küfür ve imandan soyutlanmış bir şekilde yaratmıştır. Sonra onlara (bazı şeylerin yapılmasını) emredip (bazı şeylerin yapılmasını da) yasakladı. (Bundan sonra) küfre düşen kendi fiili ile küfre düşmüştür. Onun (küfre düşmesi) kendi fiili ve inkârı sebebiyle Allah'ın terki sonucunda olmuştur. İman eden de kendi fiili ile iman etmiştir. Onun ikrarı ve tasdiki Allah'ın tefiki ve yardımı sayesinde olmuştur”.³⁰

Metnin yorumunu şu şekilde yapabiliriz: İnsan mü'min veya kâfir olarak doğmaz. Bu iki vasıftan da arınmış, başka bir ifade ile nötr olarak doğar.³¹ Ancak Allah Kur'ân-ı Kerîm ile insanlara hitap etmiş, bazı davranışların yapılmasını istemiş, bazılarını da yasaklamıştır. Bundan sonra insanı serbest bırakmıştır. İnsan irâdesini kullanarak

30 *Şerh el-Fıkḥ el-Ekber* li-Ebi'l-Müntehâ 1309/1891, s. 12

31 Herkesin İslâm fıtratı üzere doğduğuna dair haberlerle buradaki ifadeler arasında bir tenakuz yoktur. İslâmî dini, bilindiği gibi, insan fıtratına en uygun dindir. Ancak kişinin Allah tarafından mü'min veya kâfir olarak dünyaya getirildiğini kabul etmek durumunda insan sorumluluğunu izah etmek imkân kalmaz.

küfür yönüne meylederse, daha önce açıklamaya çalışıldığı gibi, Allah onun için küfür fiilini yaratır; insan da istediği bu duruma kavuşmuş olur. Şüphesiz Allah'ın rızası bu yönde değildir. Zira Kur'an da bunu hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak bir tarzda belirtmiş, bu yönün sonunda hüsrân olduğunu açıkça zikretmiştir. Ancak insan, hür irâdesini bu yönde kullanmaya azm etmişse, Allah onu terkeder; kendi halinde bırakır ve böylece insan dilediği istikamete girmiş olur. Şayet iman yönünü seçmişse, zaten Allah'ın rızası o yönde olduğu için, insan mü'min vasfını kazanır. Bu durumda Allah'ın tefiki ve yardımı devam etmektedir. Demek oluyor ki insan, hür irâdesi ile, bu temel noktada da kaderini bizzat kendisi tayin ediyor.

Yine *Fıkh-ı Ekber*'in başka bir ifadesi bu anlayışı teyit etmektedir:

(و لم يجبر احدا من خلقه على الكفر ولا على الايمان ولا خلقهم مؤمنا
ولا كافرا ولكن خلقهم اشخاصا ، و الايمان والكفر فعل العباد)

“(Allah yaratıklarından kimseyi iman veya küfre zorlamamıştır. (İnsanları) mü'min veya kâfir olarak da yaratmamıştır. Onları şahıslar olarak halketmiştir. İman ve küfür insanların fiilidir”.³²

İmâm-ı Azam'ın iman ve küfrü insanın bir fiili olarak değerlendirmesi, dikkat çekici olduğu kadar çok önemli bir noktadır. İman ve küfür fiil olarak kabul edilince, kişinin iman etmesi veya küfre düşmesi, yaptığı herhangi bir davranışı gibi olmaktadır. Yâni Allah'ın insanlara hitap etmek sureti ile yaptığı uyarılara rağmen insan, O'nun rızası hilâfına, küfür yönünü tercih ederse ve o istikamete gitmeye azm ederse, Allah ona bu kolaylığı gösterir ve küfür fiilini o insan için yaratır. Böylece insan kendi isteği ve irâdesi ile bu fiili işlemiş olur. Allah kulunun küfre düşmesini asla istemez; ancak ona belli bir alanda hürriyet tanımak ve sorumluluğuna esas olmak üzere, dilediği bu fiili işlemesine yardımcı olur. Allah'ın rızası o istikamette olmadığı için kulunu terkeder; yardım ve inayetini keser, insan da dilediği fiili işlemiş olur. İman yönünü seçen insanın durumu da aynı şekildedir. Zaten Allah'ın rızası o istikamettir. Böylece sorumluluk, insanın hür irâdesi ile yaptığı seçim sonucu, bizzat kendisine ait olmaktadır. Başka bir varlığın etkisi söz konusu olmadığı için yapılan davranışın hesabı bizzat yapan tarafından verilecektir.

³² *Fıkh-ı Ekber*, s. 13.

Sonuç

Sonuç olarak şu tesbitleri yapabiliriz: İslâm kelâmcılarının fiil hakkındaki düşünce ve görüşlerinden, insanın mutlak manada hür olduğu sonucu çıkarılamaz. Görüldüğü gibi fiil yaratma yönünden insanın değil, ancak Allah'ın kudreti altında bulunmaktadır. Dolayısıyla bu anlayıştan, mutlak bir hürriyetin varlığı ortaya konamaz.

İslâm kelâmcılarının bu izahı, İslâmın temel espirisi ile uyum içerisindedir. İslâm dininde "mutlak"ın her çeşidi Allah'a aittir. "Mutlak kudret", "mutlak ilim" vb. sadece Allah'ındır. İnsan da kudret ve ilim sahibi bir varlıktır. Ancak onun kudreti ve ilmi izâfidir. İnsandan insana göre değişir. Allah'ın kudreti ve ilmi ise mutlaktır; onlara sınır koymak imkânı yoktur. Allah'ın kudreti dışında hiçbir şey düşünülemeyeceği gibi, ilminin ulaşamayacağı herhangi bir husus da söz konusu edilemez.

Her şeyin mutlak'ı Allah'a ait olduğuna göre, insanın mutlak manada hür olması da elbette düşünülemez. İslâm düşüncesinde insana kısmî bir hürriyet verilmiştir. İnsan, kendisine tahsis edilen belli bir alan içerisinde, yukarıda sınırlarını çizmeye çalıştığımız tablodaki gibi bir hürriyete sahiptir.

Filozofların bakış açısı, konuya İslâm kelâmcılarından daha tutarlı ve mantıklı bir çözüm getirememiştir. Zaten bazı filozoflar kelâmcılar gibi, insanın mutlak manada hür olmadığını kabul etmişlerdir.³³ Ateist görüş sahibi, Jean Paul Sartre gibi filozoflar da, "insan hürriyetini Allah'ın varlığını inkârla temellendirmeye" çalışmışlardır.³⁴ Bunun da çözümü kolaylaştırarak yerde, konuyu çıkmazdan çıkmaza sürüklediği ortadadır. Sartre ayrıca insana tam ve sınırsız bir hürriyet tanımak istemekte, ancak bu noktada da çelişkiden kurtulamamaktadır.³⁵ İnsanın seçimini tayin eden veya seçimine tesir eden pek çok faktörler vardır. Aile, okul, arkadaş topluluğu, içinde yaşanan cemiyet, örf, âdet, inanç vb. gibi faktörler, insanın seçimini etkileyen belli başlı hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak şu hususa da temas etmek yerinde olur. Bilindiği gibi kelâm ilmi, temel İslâmî ilimlerden biridir. Kendine göre metotları ve kuralları vardır. Akıl ve akıl ilkeleri, kelâmda olduğu gibi, felsefede de dayanılan esaslardandır. Ancak felsefe, meselelere çözüm bulmaya

33 Prof. Dr. Necati ÖNER, A.g.e., s. 39.

34 Prof. Dr. Necati ÖNER, A.g.e., s. 43.

35 A.g.e., s. 49.

çalışırken sadece akla dayanır. Halbuki kelâm ilmi, akla dayandığı gibi islâmî prensipler çerçevesi içinde kalmak durumundadır. Felsefe herhangi bir sınır tanımaz; mutlak hakikati arama peşinde, düşünce sistemi onu nereye götürürse gider. Kelâm ilminin ise belli hedef ve gayeleri vardır. İslâmî prensiplerin ortaya konması ve savunulması esastır.

Buradan hareketle hürriyet konusunda, kendisini hiçbir kayıtlı bağlı hissetmeyen felsefenin, kelâma nisbetle daha pratik çözümlere ulaştırıcı sonuçlara varması gerektiği, bu konuda daha avantajlı olduğu düşünülebilir. Ancak bir mukayese yapıldığında felsefe lehine bir durum tesbit edemiyoruz. İslâm kelâmcıları, belli bazı prensiplerden hareket edip, sınırları belli ve tayin edilmiş bir çerçeve içerisinde kalmalarına rağmen, pek çok filozoftan daha tutarlı, mantıklı ve ikna edici izah tarzları ortaya koyabilmişlerdir. Felsefenin en önemli konularından birisi olan hürriyet meselesinde, filozofların islâm düşünür ve kelâmcılarına üstünlüğü söz konusu edilemez. Bütün mesele, İslâm kelâmcılarının bu konuda ortaya koydukları esasları, modern ilimlerden de istifade ederek daha akılcı, ikna edici ve tutarlı bir şekilde ortaya koyabilmektedir.